

איראן ומדינות ערב: שינוי היסטורי במאזן הכוחות

אשר ססר

בשנים האחרונות התחזק מעמדה של איראן באזור בהתמדה ככל ששקעו מדינות ערב לתוך תוהו ובוהו עמוק שלא היה לו תקדים. האיראנים הפגינו נחישות מרשימה בחתירתם למימוש הכוונות ההגמוניות שלהם, והפיקו את התועלת המרבית מן האחדות היחסית של המחנה השיעי, זאת לעומת הקיטוב החריף הקיים בקרב הסונים. אולם גם לאיראן יש חסרונות, ועקב האכילס שלה הוא סוריה, שם בני בריתה נלחמים במה שנראה עד לא מזמן כמלחמה אבודה. יחד עם זאת, הסכם הגרעין שנחתם ביולי 2015 בין שש המעצמות לאיראן היטה עוד יותר את הכף לטובתה במאזן הכוחות מול יריביה הסונים, כפי שעשתה לאחרונה גם המעורבות הרוסית במלחמת האזרחים בסוריה, בתיאום עם איראן, כדי לגבות את משטרו הפרו-איראני של בשאר אל-אסד.

מילות מפתח: סונים, שיעים, איראן, עיראק, סוריה, תימן, חות'ים, חזבאללה, אובמה, ארצות הברית

מבוא

משקיף ערבי מאבו ד'אבי ציין באירוניה בתחילת 2015 כי המונח 'הסהר השיעי', שטבע עבדאללה, מלך ירדן, בדצמבר 2004 – בהתייחסו לקשת ההשפעה האיראנית המתהווה בין טהראן לביירות דרך עיראק וסוריה – "הפך מיושן... כיום זהו ירח מלא והמפרץ מוקף".¹ ככל שהתקדמו החות'ים השיעים בתימן בגיבוי האיראנים והשתלטו על חלקים גדולים יותר של המדינה, כך השיגו האיראנים מינוף והשפעה מעבר למיצרי הורמוז, עד למיצרי באב אל-מנדב בכניסה לים האדום. מדינות המפרץ הסוניות חשו חרדה גוברת מן הכוונות ההגמוניות של איראן ושל בנות בריתה ועושי דברה.

פרופ' אשר ססר הוא חוקר בכיר במרכז דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב

הישגה של איראן היה מרשים ביותר, אולם הוא היה במידה מועטה תוצאה של עוצמה איראנית ובמידה רבה תוצאה של חולשת מדינות ערב. הערבים מצאו את עצמם במשבר עמוק בעקבות המהפכות, מלחמות האזרחים וההגירה ההמונית, כולן פרי הבאושים של הכישלון הפוליטי המהדהד של הפאן-ערביות. זהו שיאו של תהליך ארוך שראשיתו בתחילת שנות השישים, עם פירוקה של האחדות המבטיחה שבין מצרים לסוריה בקהילה הערבית המאוחדת (קע"ם). אחריו פרצה מלחמת האזרחים הראשונה בתימן, והערבים ספגו מידי ישראל את תבוסתם הקשה במלחמת 1967, תבוסה שממנה לא התאוששו לגמרי עד היום.

לפני 80 שנה, בסוף שנות השלושים, יצאו לאור שני ספרים חשובים ביותר במצרים: הראשון נקרא 'סיאסת אל-ע'ד' ('הפוליטיקה של המחר') מאת מירית בוטרוס ע'אלי, והשני נקרא 'עלא האמש אל-סיאסה' ('בשולי הפוליטיקה') מאת חאפז עפיפי. שני הספרים התייחסו לבעיות החברתיות-כלכליות של מצרים שנבעו מן הצמיחה המהירה של האוכלוסייה. באמצעות מדדים סטטיסטיים ונתונים אחרים הם "ניסו להסביר שאם מנהיגי מצרים לא יוציאו לפועל תכנית רפורמה עמוקה, המדינה צועדת לקראת אסון"². רפורמות מתבקשות כאלה מעולם לא נעשו במצרים ולא במדינות ערביות אחרות.

בכל מדינות המזרח התיכון – לרבות איראן וטורקיה שאינן ערביות – התרחשו תהליכים של גידול מהיר באוכלוסייה ושל עיור מסיבי. עשרות מיליוני אנשים נטשו את אזורי הכפר ועברו לערים, ובהכרח תרמו לתחושת ניתוק חברתי, להקצנה פוליטית ולחוסר יציבות. התקופה מתחילת שנות השישים ועד לתחילת שנות השמונים בטורקיה התאפיינה באלימות פוליטית אינטנסיבית ובהתערבות תדירה של הצבא במערכת הפוליטית. אלה הובילו בסופו של דבר לעלייתה לשלטון של מפלגת הצדק והפיתוח (AKP) האסלאמיסטית ב-2002. איראן עברה שינוי משטר מהפכני ב-1979 עם נפילת השושלת הפהלווית, עליית האייתולות לשלטון והקמת הרפובליקה האסלאמית. עם זאת, ניתן לומר כי באופן כללי הצליחו, עד כה, טורקיה ואיראן הרבה יותר ממרבית מדינות ערב (למעט יצרניות הנפט הערביות העשירות) – אם נבחן זאת למשל לפי תמ"ג לנפש – בעיקר בשל ההיסטוריה הארוכה שלהן כמדינות ריבוניות אפקטיביות שאוכלוסייתן היא הומוגנית פחות או יותר מבחינה דתית, ולמרביתה גם שפה משותפת.³ לטורקיה יש היסטוריה ארוכה מאוד של מודרניזציה בסגנון מערבי, וגם איראן – על-אף שהצטרפה לתהליך המודרניזציה הרבה אחרי טורקיה – הצליחה בזכות עושר הנפט להתפתח במידה סבירה.

העולם הערבי, לעומת זאת, אינו מצליח לקיים את אוכלוסייתו. על-אף ששיעורי גידול האוכלוסייה נמצאים בירידה, האוכלוסייה הערבית צומחת עדיין במהירות רבה יותר ממה שהאזור יכול להכיל. אוכלוסיית מדינות ערב ממרוקו ועד למפרץ מנתה 280 מיליון ב-2000, כיום היא מונה 380 מיליון, וצפויה להגיע ל-460 מיליון

בקירוב עד 2025.⁴ כשבוחנים את מצבו הנוכחי של האזור, השאלה שנשאלת היא מי יספק מקומות עבודה, כסף, חשמל ומים לעוד 80–90 מיליון אנשים בעשור הקרוב? הערבים נמצאים בעיצומו של משבר פוליטי וחברתי-כלכלי עמוק שסופו אינו נראה באופק. התהליך של מודרניזציה מתמערבת לא הוביל בסופו של דבר לעוצמה, ליוקרה ולשגשוג המיוחלים. תנועת הלאומיות הערבית והפאן-ערביות המשיחית הסתיימו בכישלון פוליטי מהדהד. הפאן-ערביות – לפחות בתיאוריה, אם לא תמיד במעשה – הייתה אידאולוגיה חילונית שחתרה לאחד את העמים דוברי הערבית על בסיס שפתם, בין אם היו מוסלמים, נוצרים או אחרים. לפיכך כישלון הפאן-ערביות היה גם כישלונה של הפלטפורמה החיונית הזו למימוש תהליכי חילון בחברות הערביות.

הקשיים שהתלוו לתהליך המודרניזציה במדינות המזרח התיכון, לרבות בטורקיה ואיראן, הובילו לחזרה נרחבת אל חיקה החמים של הניאור-מסורתיות – האסלאם הפוליטי והעדתי (ובחלק מן המדינות גם השבטיות). תופעה זו ניכרת לא רק בפוליטיקה הפנימית של מדינות המזרח התיכון, אלא גם ביחסים בין מדינות, שהתבססו בעיקר על בריתות עדתיות בין מדינות סוניות כנגד יריביהן השיעים. זו כבר לא שאלה של מונרכיות נגד רפובליקות או של מדינות פרו-סובייטיות נגד מדינות פרו-אמריקניות – שהן יריבויות ישנות שהפכו לנחלת העבר הרחוק. הביטוי המוחשי ביותר לתמורות הללו ניכר במשבר הנוכחי בתימן. במלחמת האזרחים בתימן בתחילת שנות השישים נלחמו הרפובליקנים, שנהנו בעיקר מתמיכה מצרית, נגד המלוכנים, שקיבלו גיבוי בעיקר מן המונרכיות הפרו-אמריקניות

ערב הסעודית ואיראן. באותם ימים היו השיעים הזיידים (החות'ים כיום) לרוב מלוכנים, בעוד הסונים היו לרוב רפובליקנים. הסעודים ואיראן הפהלויות השתייכו אז לאותו מחנה במחלוקת האידאולוגית, ותמכו בשיעים המלוכנים. קו השבר הפוליטי הרלוונטי עבר באותה העת בין אלה שכונו 'הפרוגרסיבים' בעולם הערבי, בהנהגת מצרים של נאצר, לבין 'הריאקציונרים', שהיו המונרכיות הפרו-מערביות. החלוקה העדתית של העידן הנוכחי – שלפיה איראן השיעית ובנות בריתה השיעיות התומכות בשיעים הזיידים של תימן, וניצבות נגד המדינות הסוניות – לא הייתה רלוונטית בשנות השישים. ואילו כיום מי שהיו בנות הברית השיעיות המלוכניות של הסעודים בשנות השישים, הן כיום יריבותיהם העדתיות המושבעות.

המאה העשרים הייתה לרוב המאה של הפאן-ערביות ושל התהוות המדינה הערבית. סוף המאה העשרים ותחילת המאה העשרים ואחת היו עידן שבו המדינה הערבית היא זו שבמקרים רבים נאבקה כדי לשרוד כישות ריבונית מאוחדת

המאה העשרים הייתה לרוב המאה של הפאן-ערביות ושל התהוות המדינה הערבית. סוף המאה העשרים ותחילת המאה העשרים ואחת היו עידן חדש

בהיסטוריה של המזרח התיכון, שבו הפאן־ערביות התפוגגה זה מכבר, והמדינה הערבית היא זו שבמקרים רבים – מלוב עד סודאן ומתימן עד עיראק, סוריה ולבנון – נאבקה כדי לשרוד כישות ריבונית מאוחדת. אין עדיין מדינת פלסטין, אבל יש כבר שתיים בדרך.

אסלאם פוליטי – בין סונים לשיעים

השיבה לחיקה הנוח של הדת נוטה מעצם טיבה להחרף נאמנויות עדתיות ולהעמיק פלגנות. כשם שהמוסלמים הסונים הקצינו, והאמונה הדתית הפכה לסמן הקובע של הזהות הקולקטיבית, כך נהגו גם שאר העדות והכתות למען הגנתם העצמית. שיעים ומיעוטים אחרים שאינם מוסלמים התכנסו מאחורי חומת המגן של הזהויות והנאמנויות העדתיות שלהם.

לרדיקליזם סוני ולמקבילו השיעי יש ייחוד עדתי. חשוב מכך, למאפיינים ייחודיים אלה יש השפעה מעצבת על טבעה של היריבות בין הסונה לשיעה ועל מאזן הכוחות בין איראן לערבים. רדיקליזם סוני ורדיקליזם שיעי שונים זה מזה באופנים רבים. ההבדל החשוב ביותר הוא בעקרונותיהם המנחים. כפי שציין כבר ג'ון אספוזיטו, המכנה המשותף שהתגבש במחשבה הפוליטית הסונית המסורתית היה ש"הדרישה המינימלית לממשל אסלאמי אינה טמונה באישיותו של ראש המדינה, אלא בשלטון על פי השריעה"⁵. על כן סונים רדיקלים של ימינו מדגישים את ההכרח ביישום השריעה ("תטביק אל־שריעה"). הם הלכו בעקבות הוגים סונים מודרניים מובילים מאמצע המאה העשרים, כמו הפקיסטני אבו עלא אל־מודודי והמצרי סייד קוטב, בטענתם כי החברה לא תהיה אסלאמית באמת אלא אם תתבסס על החוק הדתי. כפי שטען מודודי, חברות שאינן עושות כן הן בהכרח בלתי לגיטימיות וג'אהליות⁶ במהותן. בניגוד לכך, רדיקלים שיעים מבית מדרשו של ח'ומייני מדגישים את דמותו של המנהיג שעליו מוטל לפקח על יישום השריעה. לכן הדגש המרכזי עבור השיעים הוא על העיקרון של ולאית אל־פקיה – שלטון חכם ההלכה שהוא בקדימות גבוהה יותר בתפיסתם מאשר יישום השריעה.⁷

פאן־ערביות הייתה המטרייה המאחדת של כל דוברי השפה הערבית בלי קשר לעדה הדתית אליה השתייכו, לפחות בתיאוריה אם לא תמיד בפועל. לעומת זאת, הרדיקליזם הסוני מעורר מדנים מעצם טבעו. מחשבת הרדיקליזם הסוני התאפיינה מאז ומתמיד באי־בהירות מוסדית. מעולם לא הובהר מי אחראי ליישום השריעה ובאילו אמצעים. אין בנמצא סמכות דתית סונית מרכזית שזוכה להכרה ושיכולה לפסוק בנושאים כגון אלה. אבו בכר אל־בגדאדי, מנהיג המדינה האסלאמית (בעיראק וסוריה), הכתיר את עצמו לח'ליפה ביוני 2014, ועל־אף שהיו כאלה שקיבלו זאת, הרוב דחו את הנהגתו. מספר רב של ארגונים ומליציות בעולם הסוני טוענים לזכותם לקדם את השקפותיהם בנושא יישום השריעה, אם בדרכים דמוקרטיות

ואם באמצעות שימוש בכוח, לרבות עריפת ראשים, הוצאות המוניות להורג, שעבוד נשים או הרס אתרים ארכיאולוגיים ועוד סדרה ארוכה של מעשים ברבריים. ריבוי זה של ארגונים, כמו המדינה האסלאמית, ג'בהת אל-נוצרה, אל-קאעדה, אחראר אל-שאם, האחים המוסלמים במדינות ערב השונות וכן ארגונים סלפיים ג'יהאדיסטיים וסלפים שאינם כאלה, לעתים מוצאים את עצמם נלחמים ביחד ולעתים זה נגד זה. אלה ורבים אחרים הם האויבים בנפש של כל מי שאינו סוני, שיעים (בין אם הם ערבים ובין אם לא) ומיעוטים שונים שאינם מוסלמים, כמו העלווים, היזידים והנוצרים, על כל כתותיהם. הם גם אויביהם של משטרים סוניים שונים שעשויים להיות אסלאמיים רדיקליים בעצמם – כמו הסעודים, או לא – כמו ההאשמים בירדן.

האסלאם הפוליטי הסוני מעמיק את כל ההבדלים העדתיים שהפאן-ערביות ביקשה למחוק. הרדיקליזם האסלאמי הסוני מבוזר, רב-קוטבי ומפולג במיוחד, באופן שלעתים מזכיר את המצב שתומס הובס איפיין כ"מלחמת הכול בכול". כך הוא מאיים לפרק את מדינות הסהר הפורה ההטרונגיות מבחינה עדתית, כפי שלא אירע מאז שהוקמו המדינות הללו לפני מאה שנה.

החלל הפוליטי שנוצר מהתפוררות פנימית זו מזמין את האיראנים פנימה, תוך שהם מנצלים את יתרונותיהם היחסיים על פני הערבים. מאז מלחמת איראן-עיראק בשנות השמונים שימשה עיראק של צדאם חוסיין כשומר הסף היעיל של המזרח הערבי בקו הגבול עם איראן של האייתולות. אולם פלישת ארצות הברית לעיראק ב-2003 והפלת משטרו של צדאם חוסיין שינו באופן קיצוני את מאזן הכוחות האזורי לטובתה של איראן. התהליך בעיראק, שכונה דה-בעת'פיקציה, הביא באופן בלתי נמנע להדחת הסונים, ששלטו במדינה באמצעות מנגנון מפלגת הבעת', ולהעצמת הרוב השיעי במדינה.

האסלאם הפוליטי הסוני מעמיק את כל ההבדלים העדתיים שהפאן-ערביות ביקשה למחוק. הרדיקליזם האסלאמי הסוני מזכיר את המצב שתומס הובס איפיין כ"מלחמת הכול בכול"

מפלגת הבעת' ששלטה בעיראק הייתה למעשה מנגנון פוליטי לשימור העליונות הסונית ולדחיקת השיעים במדינה לשוליים. עליונות הסונים התקיימה בעיראק במשך מאות שנים, מימי הח'ליפות העבאסית עבור דרך האימפריה העות'מאנית ועד לעיראק המודרנית, בין אם בשלטון ההאשמים מאז שנות העשרים של המאה הקודמת ובין אם תחת שלטון הבעת' מאז סוף שנות השישים. כמעט בין לילה, הפכה עיראק מכוח ה'דה-בעת'פיקציה' שלאחר עידן צדאם חוסיין, ממדינה בשליטה סונית למדינה בשליטה

שיעית, והפכה בת ברית טבעית לאיראן השיעית ולקרב קפיצה להגברת השפעתה האזורית של איראן.

התהליך הסתייע גם ביתרונות הפוליטיים הגלומים בדוקטרינה השיעית של ולאית אל־פקיה, כפי שפיתח אותה האייתולה ח'ומייני. התפיסה של ח'ומייני דגלה בזהות בין הסמכות הדתית העליונה באיראן לראש המדינה באופן שבו המנהיג העליון של איראן היה גם הסמכות הדתית העליונה של השיעים. למרות שהתזה של ח'ומייני מעולם לא התקבלה באופן מלא על־ידי כל אנשי הדת השיעים, וקיימים מתנגדים רבים לדוקטרינה הח'ומיינית, היא עדיין התקבלה על־ידי מרבית השיעים באיראן ובקרב רבים אחרים במזרח התיכון. לכן בניגוד לעולם המבוזר והרב־קוטבי של הרדיקליזם הסוני, הרדיקלים השיעים נוטים לקבל בהכנעה את הסמכות הרוחנית והמנהיגות הפוליטית הריכוזית של איראן. חזבאללה בלבנון, מיליציות שיעיות בעיראק ואפילו החות'ים בתימן מוכנים לשתף פעולה עם המגמות ההגמוניות של איראן, המכוונות ביעילות על־ידי מנגנוני המדינה האיראנית, ובראשם משמרות המהפכה.

בקרב הסונים לא קמה מנהיגות או סמכות דומה. הסעודים היו רוצים למלא את התפקיד, אולם אין להם היכולת הצבאית או הפוליטית לעשות כן. רבים מן הרדיקלים עוינים את הסעודים, ואפילו מדינות סוניות מובילות, כמו מצרים וטורקיה, שנמנו עם אותו המחנה כמו הסעודים, אינן בהכרח בעלות אינטרסים זהים בכל הנושאים. טורקיה נקטה גישה פייסנית הרבה יותר כלפי איראן מאשר הסעודים. גם טורקיה ומצרים לא הפגינו אותה התלהבות כמו הסעודים ביוזמה להתערבות צבאית בתימן. היחסים בין המשטר הצבאי במצרים והממשלה האסלאמיסטית בטורקיה היו מתוחים מאז הדחת האחים המוסלמים במצרים, וגם את המשבר בסוריה הן אינן רואות עין בעין.

אילוצים איראניים – עקב האכילס הסורי

האמור לעיל עשוי ליצור את הרושם המוטעה שידם של האיראנים נמצאת תמיד על העליונה וכי הם נהנים מעוצמה ללא סייג. אך אין הדברים כך, ויש להם מגבלות חמורות משלהם. מחד גיסא, הפגינו האיראנים נחישות מרשימה בחתירתם למימוש היעדים שלהם. הם אינם סולדים מן השימוש בכוח או מחתרנות בקרב אוכלוסיות שיעיות במדינות שכנות. כמו כן הם מוכנים להשקיע סכומי עתק למען האינטרסים שלהם באזור גם בתקופות של משבר כלכלי, זאת בנוסף למירוץ הבלתי נלאה להשגת יכולת גרעינית, אפילו לנוכח סנקציות בינלאומיות ולחץ דיפלומטי. אולם, מאידך גיסא, איראן היא רק מעצמה אזורית, ולא יותר מכך. במונחים גלובליים איראן היא מעצמה למטה מבינונית, ומעמדה האזורי המרשים הוא בעיקר נגזרת של החולשה ושל הפילוג של שכנותיה הערביות. התמ"ג לנפש באיראן שווה ערך לשליש בלבד מזה של הסעודים ולמחצית מזה של ישראל.⁸ הסנקציות הכלכליות שהטילו המעצמות על איראן וכן מחירי הנפט הנמוכים הכבידו מאד על הכלכלה האיראנית.

בתימן, כמו בבחריין ב־2011, לא הצליחו האיראנים להתנגד ביעילות לשימוש בכוח של הסעודים ובני בריתם במפרץ נגד מי שנתפסו בעיניהם כשיעים פרו־איראנים באזורים סמוכים לגבולם. בבחריין דוכא המרד השיעי. בתימן נחלה ההתערבות הצבאית הסעודית הצלחה מסויימת. זאת לאחר מה שנראה היה כמו התקדמות בלתי נמנעת של החות'ים דרך אזורים נרחבים של המדינה ב־2014, שהגיעה דרומה עד לעיר הנמל עדן. הסעודים תקפו מן האוויר בגיבוי כוחות קרקע של איחוד האמירויות שהתקדמו צפונה מעדן, ובסיוע מצור ימי אפקטיבי שהטילו האמריקנים, נהדפו החות'ים לאחור, והאיראנים לא יכלו לעשות הרבה בנידון.⁹ עם זאת, מלחמת האזרחים בסוריה היא שהפכה לעקב האכילס האמתי של איראן. המלחמה לא התנהלה כמצופה עבור בן חסותה של איראן – משטרו של אסד. בתחילת 2015 ספגו כוחות אסד מפלות כבדות ביותר בחלקים שונים של המדינה, מאדליב שבצפון ועד תדמור (פלמירה) דרומה משם. לאחר שהם כבר השתלטו על מרבית המדינה, הצליחו כוחות האופוזיציה להתקדם עד לכדי סמיכות מסוכנת ללב לבו של האזור העלווי הנאמן למשטר באזור החוף הסורי. המשטר נאלץ לנהל קרב הישרדות נואש שגבה מחיר דמים כבד מכל הצדדים.

בעיראק, בניגוד למצב בסוריה, השיעים בני בריתם של האיראנים הם רוב האוכלוסייה, וללוחמים השיעים שם היה תפקיד פעיל בהצלחת המאמץ, בגיבוי איראני, להביס את כוחות דאע"ש במקומות כמו תיכרית ואחרים, עד כדי דחיקה הדרגתית שלהם מכמה מעמדותיהם בעיראק. אבל גם שם היה הקרב רחוק עדיין מלהסתיים, כפי שהוכיחו הישגי דאע"ש ברמאדי שבמערב עיראק. העלווים, בני בריתה של איראן בסוריה, שהם עמוד התווך של המשטר, מהווים רק כ־12 אחוזים מכלל האוכלוסייה. הם מותשים מן הלחימה, ומתמודדים עם בעיות קשות של מוראל וכוח אדם. עריקות בדרגים הבכירים של הממשל וסדרה של מיתות מסתוריות הסגירו מחלוקות פנימיות קשות בהנהגה. אסד הפך בהדרגה תלוי באיראן ובלוחמים שיעים ממשמרות המהפכה וממקומות אחרים, במיוחד מחזבאללה בלבנון ולוחמים שיעים מעיראק ומאפגניסטן. משטרו של אסד סבל מנחיתות כמותית והקרב היה לכבד מנשוא.

למרות המחיר הכבד נראה שהאיראנים היו נחושים להמשיך במאבק. בנוסף לכוח האדם שגייסו לטובת אסד דיווחו מקורות דיפלומטים בביירות שהאיראנים ריפדו את המשטר בכמיליארד עד שני מיליארד דולר מדי חודש.¹⁰ מדובר בקרבן עצום עבור הממשל האיראני שסבל ממצוקה כלכלית, וזו אינדיקציה לחשיבות האסטרטגית הרבה שהאיראנים מייחסים לסוריה. עבור איראן איבוד סוריה יחשב למפלה אסטרטגית קשה. סוריה מספקת חיבור חיוני לחזבאללה, שאבדנו עלול לערער באופן חמור את בסיס הכוח של המיליציה השיעית בלבנון. סוריה גם מספקת לאיראן חזית פוטנציאלית נוספת נגד ישראל לאורך הגבול בגולן.

הן לבנון והן סוריה מזמנות לאיראנים – בשיתוף עם חזבאללה – גישה לעמדות בעלות חשיבות עליונה על גבול ישראל, משם ניתן לשגר עשרות אלפי רקטות וטילים לעבר מטרות בישראל בכל עת שאיראן תבחר. מערך רקטות וטילים כזה נועד להרתיע את ישראל מלתקוף את מתקני הגרעין של איראן או לאלץ אותה לשלם מחיר כבד מאוד, אם תחליט בכל זאת על פעולה צבאית כזו. לא מכבר, בסוף מאי 2015, איים גורם צבאי רשמי באיראן כי יש ברשות איראן וחזבאללה 80,000 רקטות וטילים מוכנים שביכולתם "להמטיר על תל אביב וחיפה".¹¹

הקרב על סוריה בין איראן ובנות בריתה לבין המחנה הסוני נמצא לפיכך בלב לבו של המאבק על הגמוניה אזורית. במשך עשרות שנים מאז הקמתה בשנות העשרים לא הכריעה לבנון אם היא מדינה פרו-מערבית בשליטה של הנוצרים המרונים או שמא היא חלק מן העולם הערבי הסוני. בעקבות הדעיכה הדמוגרפית והפוליטית של המרונים בסוף שנות השבעים, השאלה הזו הוכרעה כבר נגדם. עתה השאלה היא האם לבנון עדיין חלק מן העולם הערבי הסוני או שמא היא נשאבת כליל לתוך המחנה האיראני-שיעי בזכות שליטתו של חזבאללה בפוליטיקה הלבנונית. אם האיראנים יפסידו בסוריה, יש סיכוי רב ששאלות אלה יוכרעו בסופו של דבר נגדם. הפעולות שנקטה לאחרונה רוסיה בשיתוף פעולה עם איראן בספטמבר 2015, שכללו הטסת משלוחים גדולים של ציוד וכוחות צבא רוסיים לתוך סוריה, היו מהפגנות הכוח המרשימות ביותר של הרוסים מאז תום המלחמה הקרה. הפעילות הצבאית של רוסיה ואיראן בסוריה הייתה אינדיקציה לחשיבות החיונית שמייחסים האיראנים ובני בריתם – במקרה זה הרוסים – לשימור משטרו של אסד בסוריה, ולמוכנות שלהם לנקוט פעולה ממשית כדי להגן על האינטרסים הללו.

סיכום: איראן, מדינות ערב וישראל

המשא ומתן על סוגיית הגרעין בין ארצות הברית ושאר המעצמות לבין איראן התקיים במועד הרה גורל, בעת שאיראן סובלת מן הסנקציות הבינלאומיות, והיא ובני בריתה בסוריה ניצבים בפני קשיים ומפלות במלחמת האזרחים המתחוללת שם. מכיוון שבמהלך השיחות נדמה היה כי הממשל האמריקני להוט להשיג הסכם יותר מן האיראנים, התוצאה הייתה ההסכם שנחתם בווינה ביולי 2015. ההסכם הזה הבטיח לסיים את משטר הסנקציות, אולם בטווח הארוך הוא לא ימנע בהכרח מאיראן לפתח נשק גרעיני אם וכאשר היא תחפוץ בכך. ללא קשר לעובדה שאיראן שבה ואישרה בהסכם (פעמיים) "כי בשום נסיבות שהן, איראן לעולם לא תפעל להשיג, לפתח או לרכוש כל סוג של נשק גרעיני",¹² החשש הגדול של המדינות הסוניות ושל ישראל הוא כי ההסכם, שהותיר את התשתית הגרעינית של איראן על כנה, יאפשר לאיראנים – לאחר פסק זמן מסוים – לחזור ולפעול למען מגמותיהם ההגמוניות בנחישות רבה מתמיד ועם משאבים רבים יותר ומרחב

תמרון גדול יותר, למרות ההתחייבויות שבהסכם. בקרב הערבים לא יהיה מי שיבלום את האיראנים, מלבד ארגון דאע"ש וארגונים כמותו (שאינם כמובן בעלי הברית הטבעיים של המשטרים הסונים). ככלל, מאזן הכוחות בין איראן למדינות ערב משתנה לטובת איראן זה עשרות שנים. בעקבות הסכם הגרעין מגמה זו נשארת בעינה, אף ביתר שאת.

המצב הזה יוצר סביבה אסטרטגית חדשה לחלוטין עבור ישראל. בעשורים האחרונים עבר על העולם הערבי שינוי מבני עמוק כתוצאה משקיעתן העקבית של המדינות הערביות, מכישלונן בתהליך המודרניזציה ומן הכישלון המובהק של הפאן-ערביות. המדינות הלא-ערביות במזרח התיכון, טורקיה, איראן וישראל, הפכו למעצמות האזוריות המרכזיות. כישלון הפאן-ערביות החילונית סלל את הדרך לעליית האסלאם הפוליטי, שהפיח חיים חדשים בעדתיות ובסכסוכים עדתיים באזור, שמציבים סונים נגד שיעים, וערבים, שהם סונים ברובם, נגד איראן השיעית. ב-1979 אירעו שני אירועים מכריעים שטלטלו עמוקות את העולם הערבי: מצרים חתמה הסכם שלום עם ישראל, והאיטולות עלו לשלטון באיראן – מהלך שהביא שנה מאוחר יותר לפרוץ מלחמת איראן-עיראק. במשך שמונה שנים ארוכות ניהלה עיראק קרב נואש נגד איראן, כביכול כדי להגן על המזרח הערבי הסוני ממגמות ההתפשטות של השיעה האיראנית. אחרי פרישתה של מצרים מסדר הכוחות הערבי, מלחמה עם ישראל לא נראתה עוד כאפשרות ריאלית. חשיבות העימות עם ישראל נמצאה בירידה מתמדת ככל שעלה החשש מאיראן. ב-1994 הלכה ירדן בעקבות מצרים וחתמה על חוזה שלום עם ישראל. מאז 1973, כלומר במשך יותר מ-40 שנה, לא הייתה ישראל מעורבת במלחמה נגד אף לא אחת ממדינות ערב.

בעקבות עליית חזבאללה בלבנון, ובמיוחד לאחר מפלת הבעת' בעיראק והפיכת עיראק למדינה הערבית הראשונה בשליטה שיעית, ישראל אינה עוד החשש המרכזי של הערבים, ואת מקומה תפסו איראן והשיעה.

המוקד הפוליטי והאסטרטגי של המזרח התיכון נע מן הזירה הערבית-ישראלית לעבר המפרץ, ובמבנה חדש זה ישראל חולקת מטרה משותפת עם מדינות מפתח סוניות נגד הכוונות ההגמוניות של איראן. המבנה המתפתח יוצר סביבה חדשה עבור מדיניות החוץ הישראלית והזדמנויות להגדיר מחדש את מקומה של ישראל במזרח התיכון. ישראל אינה עומדת עוד בודדה נגד הקולקטיב הערבי,

המוקד הפוליטי והאסטרטגי של המזרח התיכון נע מן הזירה הערבית-ישראלית לעבר המפרץ, ובמבנה חדש זה ישראל חולקת מטרה משותפת עם מדינות מפתח סוניות נגד הכוונות ההגמוניות של איראן

אלא היא אחת החברות בברית איזורית לא רשמית של מדינות, שבדומה לה נשענות על ידידות עם ארצות הברית ומחפשות להגן על עצמן מפני השאפתנות והחתרנות של איראן ושלוחותיה.

ככל שמאזן הכוחות בין איראן למדינות ערב נע לטובת איראן, כך מתחזק המכנה המשותף האסטרטגי בין ישראל ומדינות מפתח ערביות, כמו מצרים, ערב הסעודית, ירדן ואיחוד האמירויות. כפי שמעידים האירועים בסוריה, בבחריין ובתימן, גם לאיראנים יש מגבלות משלהם. לפיכך יש היגיון רב בשיתוף פעולה בין ישראל ומדינות ערב, ביחד עם ארצות הברית, כדי לרסן ולבלום את השאיפות האזוריות של איראן.

הערות

- 1 "The Iran-Saudi Rivalry," *The Economist*, April 7, 2015.
- 2 P. J. Vatikiotis, *The Modern History of Egypt* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1969), pp. 309-310.
- 3 אוכלוסיית טורקיה מורכבת מ־80–85 אחוזים של מוסלמים סונים ומ־70–75 אחוזים של דוברי טורקית. אוכלוסיית איראן מורכבת מ־90 אחוזים של מוסלמים שיעים ומיותר מ־50 אחוזים של דוברי פרסית.
- 4 Arab Human Development Reports (AHDR)-United Nations Development Programme, Human Development Data for the Arab States, Population, total both sexes, <http://www.arab-hdr.org/data/indicators/2012-3.aspx>; Barry Mirkin, *Arab Spring: Demographics in a Region in Transition*, United Nations Development Programme, Regional Bureau for Arab States, Arab Human Development Report Research Paper Series, 2013, p.12.
- 5 John Esposito, *Islam and Politics*, 4th ed. (Syracuse: Syracuse University Press, 1998), p. 31.
- 6 ה'ג'אהליה' על פי המסורת האסלאמית היא תקופת הבערות והברבריות שקדמה לאסלאם ולהתגלות הנביא. חברה ג'אהלית של ימינו היא לפיכך חברה שאינה אסלאמית ובהכרח אינה לגיטימית וזאת על-פי תפיסת ה'ג'אהליה החדשה' של מודודי. לפרטים נוספים ראה:
- 7 Yvonne Haddad, "Sayyid Qutb: Ideologue of Islamic Revival," Charles Adams, "Mawdudi and the Islamic State," and Michael Fischer, "Imam Khomeini: Four Levels of Understanding," in *Voices of Resurgent Islam*, ed. John Esposito (Oxford: Oxford University Press, 1983), pp. 67-133, 150-74; Esposito, *Islam and Politics*, pp. 30-31, 131-52; Nikki Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution* (New Haven: Yale University Press, 2006), pp. 188-213.
- 8 CIA World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html>
- 9 שלמה ברום ויואל גוז'נסקי, "העימות בתימן: דוגמה למגבלות הכוח של איראן", המכון למחקרי בטחון לאומי, מבט על, גיליון 16,747 בספטמבר 2015.
- 10 Nicholas Blanford, "Why Iran is Standing by its Weakened, and Expensive, Ally Syria," *csmonitor.com*, April 27, 2015.
- 11 Michelle Malka Grossman, "Iran Threatens '80,000 Rockets at Tel Aviv and Haifa' Over Distorted Ya'alon Comment," *Jerusalem Post*, May 21, 2015.
- 12 Preamble and General Provisions, *Joint Comprehensive Plan of Action*, Vienna, July 14, 2015.